

ՆԱԴՈՒԵՈՆ ԲՈՆԱՊԱՐՏԻ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

ԱԶԻԶՅԱՆ Խ.Ռ.

Նապոլեոն Բոնապարտի եգիպտական արշավանքը որոշիչ դեր խաղաց նոր ժամանակաշրջանի Եվրոպայի և արաբա-օսմանյան աշխարհի փոխհարաբերություններում: Եվրոպական տերությունների միջև հենց այս ռազմարշավով հիմք դրվեց Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի տարածքների բացահայտ գաղութացման համար մղվող հակամարտությանը: Մի կողմից, երիտասարդ գեներալի թիկունքում էր իտալական հաջողված արշավանքը, ինչպես նաև ֆրանսիական հեղափոխական բանակի՝ Եվրոպայում կռվելու փորձը, մյուս կողմից՝ Եգիպտոսը Եվրոպացիների համար ընդհանուր առմամբ անձանոթ երկիր էր: Հաշվի առնելով վերոնշյալ հանգամանքները՝ հարց է առաջանում, թե ինչու ռազմարշավի համար նա ընտրեց հենց Եգիպտոսը:

Ֆրանսիան դեռևս բուրժուական հեղափոխությունից շատ առաջ ճըգտում էր գրավել Եգիպտոսը, իսկ հեղափոխությունից հետո ֆրանսիական բուրժուազիան արտաքին քաղաքական օրակարգում դրեց եգիպտական հարցը: Ֆրանսիան մշտապես կարևորել է Միջերկրական ծովի արևելյան վերջնամասում գտնվող այդ երկրի ռազմավարական դիրքը: Եգիպտոսը գրավելու դեպքում Ֆրանսիան, որն արդեն իսկ իշխում էր Ապենինյան թերակղզում, հնարավորություն կստանար վերահսկողություն հաստատել Միջերկրականի ողջ տարածքում՝ մշտապես լարվածության մեջ պահելով իր վաղեմի հակառակորդ Անգլիային¹:

Նման առավելություն ձեռք բերելու հնարավորությունը բաց չթողնելու համար 1797 թ. հոկտեմբերի 26-ին և 27-ին Դիրեկտորիան Բոնապարտին

¹ Կարապետյան Ռ., *Արաբական երկրների նոր և նորագույն պայմանություն, Ե., 2003, էջ 15:*

հանձնարարեց լուծել արտաքին քաղաքական երկու խոշոր խնդիրներ, որոնք դրված էին օրակարգում.

- Անգլիայի դեմ պատերազմով էր պայմանավորված նրա նշանակումը՝ որպես այդ բանակի գլխավոր հրամանատար,
- Ռեյնի հարցի վերջնական կարգավորումը, որի համար նա Ռաշտադում նշանակվեց լիազոր ներկայացուցիչ:

Նապոլեոնը ժամանեց Ռաշտադ նոյեմբերի 26-ին, իսկ դեկտեմբերի 1-ին ավստրիական ներկայացուցիչների հետ ստորագրեց գաղտնի համաձայնագիր Սուրբ կայսրության զորքերի՝ Մայնցից, իսկ ֆրանսիական զորքերի՝ վենետիկյան տարածքներից դուրս բերելու պայմանների մասին: Դեկտեմբերի 5-ին գեներալը վերադարձավ Փարիզ և սկսեց պատրաստվել Անգլիայի դեմ պատերազմին: Անհրաժեշտ էր բանակը տեղափոխել դեպի Բրիտանական կղզիներ և ծովային ուժեր կենտրոնացնել՝ Լա-Մանշը հաղթահարելու համար: Փետրվարի 8-20-ին, զննելով ծովափը, Բոնապարտը համոզվեց, որ ֆրանսիական նավատորմը անմխիթար վիճակում է, և կասկածելով ֆրանսիացիների հաջողությանը՝ չցանկացավ վտանգել իր հեղինակությունը: Դիրեկտորիային զեկույց ներկայացնելով՝ նա դեմ արտահայտվեց զորքը Անգլիա իջեցնելուն՝ առաջարկելով հակառակորդին պարտության մատնել Հաննովերում կամ Եգիպտոսում: Հաննովերի վրա հարձակվելը նպատակահարմար չէր. դրանով ֆրանսիացիները մինչև Ռաշտադի կոնգրեսի ավարտը կարող էին կրկին ռազմական գործողություններ հրահրել Գերմանիայում: Ինչ վերաբերում է Եգիպտոսին, ապա այն պատկանում էր Օսմանյան կայսրությանը, որն այդ ժամանակ Անգլիայի դաշնակիցը չէր և Ֆրանսիայի հետ պատերազմական վիճակում չէր գտնվում²: Ընտրությունն ընկավ Եգիպտոսի վրա, և դա պայմանավորված էր հետևյալ գործոններով.

1. Եգիպտոսն ուներ աշխարհագրական բարենպաստ դիրք. այն գտնվում էր կարևոր ռազմաքաղաքական խաչմերուկում, որին տիրանալու դեպքում կարելի էր նվաճել կամ վերահսկողություն սահմանել արաբական մյուս երկրների՝ Սիրիայի, Արաբիայի Պաղեստինի, Իրաքի, Հյուսիսային Աֆրիկայի վրա, կտրել Արևելքի հետ Անգլիային կապող հաղորդակցության ուղիները, Միջերկրական ծովը դարձնել ֆրանսիական ծով, այնուհետև ներխուժել Հնդկաստան և այն ազատել Անգլիայի տիրապետությունից: Ըստ ֆրան-

² Дюфрес Р. Наполеон, М., 2003, с. 36.

սիան կառավարող Դիրեկտորիայի հաշվարկների՝ վերջինը մահացու հարված կլիներ Անգլիայի համար:

2. Հեղափոխական Ֆրանսիան, թեև հռչակեց ազատության և հավասարության լուզունգները, այդուհանդերձ, նույնպես հետամուտ էր գաղութային քաղաքականության: Ասիայում և Աֆրիկայում նոր գաղութներ ձեռք բերելը նրանք երբեք աչքաթող չէին անում, հատկապես այն բանից հետո, երբ Ֆրանսիան կորցրեց Ամերիկայում իր գաղութների մեծ մասը և ցանկանում էր դրանք փոխհատուցել նոր գաղութներով:

3. Կարևոր էր նաև անձնական գործոնը. Դիրեկտորիայի անդամներին խիստ անհանգստացնում էր գեներալ Բոնապարտի՝ օրեցօր աճող հեղինակությունը Ֆրանսիայում: Դիրեկտորիայի անդամները մտավախություն ունեին, որ վճռական գործողությունների ընդունակ գեներալը կարող է գայթակղվել, պետական հեղաշրջում կատարել և վերցնել իշխանությունը: Բոնապարտի այդ հնարավոր քայլը կանխելու նպատակով Դիրեկտորիան հավանություն տվեց Ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսը գեներալ Բոնապարտի հրամանատարությամբ Եգիպտոս ուղարկելու ծրագրին: Պետք չէ բացառել այն ենթադրությունը, որ Դիրեկտորիան ավելի քան համոզված էր, որ Բոնապարտը հաջողության չէր հասնելու: Իսկ այդ դեպքում դա հարմար առիթ կարող էր ծառայել նրան մեղադրելու, վարկաբեկելու և ասպարեզից հեռացնելու համար: Ահա այսպիսին էին նրանց հաշվարկները³:

1798 թ. մարտի 5-ին Բոնապարտը նշանակվեց գլխավոր հրամանատար և Դիրեկտորիայից հրաման ստացավ սկսել արշավանքը դեպի Եգիպտոս: Նավատորմը կազմված էր մոտ 350 մեծ ու փոքր նավերից և բեռնանավերից⁴: Այն պետք է տեղափոխեր 30 հազար մարդ, 1200 ձի, 171 հրանոթ, ինչպես նաև գիտական նպատակներով ուղևորվող անձանց⁵: Ֆրանսիայի լավագույն գեներալները՝ Կլեբերը, Բերտիեն, Դեգեն, Լաննը, Մյուրատը, Բեսիերը, Բոնապարտի ամենամտերիմ գործակիցները՝ ժյունոն, Մարմոնը, Դյուրոկը, Սուվոդսկին, Լավալետը, Բուրիենը կազմում էին հրամանատարի «արևելյան բանակի» հիմնաքարը⁶:

1798 թ. մայիսի 19-ին Ֆրանսիական զորքերը դուրս եկան Տուլունից և ուղևորվեցին դեպի Մալթա: Ֆրանսիական նավատորմը հունիսի 9-ին հա-

³ Հովհաննիսյան Ն., *Արաբական երկրների պատմություն, հ. 2, Օսմանյան տիրապետության շրջան (1516-1918 թթ.)*, Ե., 2004, էջ 113-114:

⁴ Тарле Е. Наполеон, М., 1957, с. 60.

⁵ Дюфрес Р., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁶ Манфред А. Наполеон Бонапарт, М., 1971, с. 207.

սավ Մալթա և առանց դիմադրության գրավեց այն, իսկ հունիսի 19-ին արդեն շարունակում էր իր ճանապարհը դեպի Եգիպտոս⁷։ Բոնապարտն իր բանակով հունիսի 30-ին հասավ Եգիպտոսի ափերին և խարիսխ գցեց Ալեքսանդրիա քաղաքից ոչ հեռու։ Ալեքսանդրիա հասնելուն պես նա տեղեկացավ, որ իր գալուց 48 ժամ առաջ Ալեքսանդրիային է մոտեցել անգլիական նավատորմը և հարցրել Բոնապարտի մասին (որի մասին, իհարկե, Ալեքսանդրիայում զաղափար անգամ չունեին)։ Պարզվեց, որ անգլիական նավատորմի հրամանատար ծովակալ Նելսոնը, տեղեկանալով, որ ֆրանսիացիները գրավել են Մալթան, մեծ արագությամբ սլացել է Եգիպտոս, որ ծովում ոչնչացնի նրանց նավատորմը՝ չթողնելով ափ դուրս գալ։ Սակայն դա նրան չհաջողվեց իր իսկ շտապողականության և բրիտանական նավատորմի արագընթացության պատճառով։ Սկզբում ճիշտ հասկանալով, որ Բոնապարտը Մալթայից գնացել է դեպի Եգիպտոս՝ Նելսոնը մոլորության մեջ ընկավ, երբ Ալեքսանդրիայում նրան ասացին, որ Բոնապարտի մասին տեղեկություն չունեն։ Այդ ժամանակ Նելսոնը ուղևորվեց դեպի Կոստանդնուպոլիս՝ մտածելով, որ այնտեղ կարող է հանդիպել ֆրանսիացիներին։ Այսպիսով, Նելսոնի սխալները և պատահականությունները էապես օգնեցին ֆրանսիական ռազմարշավին։ Նելսոնը ամեն լուր կարող էր վերադառնալ, ուստի ֆրանսիացիները մեծ արագությամբ ափ իջան. հուլիսի 2-ի գիշերը ժամը 2-ին զորքերը արդեն ցամաքի վրա էին⁸։ Թուրքական կայսրը, որը հարձակման ենթարկվեց առանց պատերազմի հայտարարության, ջախջախվեց, և 3 հազար ֆրանսիացիներ Կլեբերի հրամանատարությամբ գրավեցին Ալեքսանդրիան։ Բոնապարտը, մնացած զորքի գլուխ անցած, շարժվեց դեպի Կահիրե, իսկ նավատորմը բարձրացավ Նեղոսով դեպի վեր։ Հուլիսի 21-ին Կահիրեից ոչ հեռու՝ Գիզայում, որտեղ գտնվում են Քեոփսի և եգիպտական այլ փարավոնների բուրգերը, մամլուքների հեծելազորը, Մուրադ և Իբրահիմ բեյերի գլխավորությամբ, հարձակվեց ֆրանսիական բանակի վրա, սակայն նրա հարձակումները կասեցվեցին ֆրանսիացիների կողմից⁹։ Մամլուքների զորքը հիմնովին ջախջախվեց՝ տալով 10 հազար զոհ, սակայն Մուրադ բեյին հաջողվեց փախչել կովի դաշտից։ Ինչ վերաբերում է ֆրանսիացիներին, ապա վերջինների վնասները էական չէին. նրանք տվեցին 29 զոհ և 260 վիրավոր։ Այս հաղթանակը խիստ ոգևոր-

⁷ Cole J. *Napoleon's Egypt, Invading the Middle East*, New York, 2007, p. 8-11.

⁸ Бешанов В. *Шестьдесят сражений Наполеона*, Минск, 2000, с. 74-77.

⁹ Манфред А., նշվ. աշխ., էջ 214:

րեց ֆրանսիացիներին և հեշտացրեց Կահիրեի գրավումը: Հուլիսի 24-ին նրանք մտան Կահիրե, սակայն Բոնապարտը երկար չվայելեց իր հաղթանակը¹⁰: 1798 թ. օգոստոսի 1-ին անգլիական նավատորմը, ծովակալ Նելսոնի գլխավորությամբ, հարձակվեց Աբուկիրի ծովախորշում խարսխված ծովակալ Բրյուսեի ֆրանսիական նավատորմի վրա, և, չնայած այն բանին, որ ֆրանսիացիները թնդանոթների առավելություն ունեին, Նելսոնը իր ձեռքը վերցրեց նախաձեռնությունը և մարտի ելքը լուծեց իր օգտին: Օգոստոսի 2-ի առավոտյան ֆրանսիական նավատորմը դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ ծովակալ Բրյուսեն սպանվեց մարտում¹¹:

Աբուկիրում կրած պարտությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ Բոնապարտի առաքելության վրա: Խզվեց ծովային կապը Ֆրանսիայի հետ, որի պատճառով նրա զորքերը այլևս չէին կարող համալրում ստանալ: Անգլիացիների կողմից ֆրանսիական նավատորմի ոչնչացումից հետո Բոնապարտն այլևս չէր կարող մտածել Հնդկաստանին տիրանալու և Անգլիային ծնկի բերելու մասին: Նա այժմ ավելի շատ պետք է մտածեր իր և իրեն վստահված ֆրանսիական զորքերի փրկության մասին: Ֆրանսիացիների դրությունը բարդանում էր նաև այն պատճառով, որ Եգիպտոսը, փաստորեն, նրանց համար վերածվեց թշնամական միջավայրի: Եգիպտացիները նրանց չընկալեցին որպես ազատարարների, որոնք եկել էին իրենց ազատագրելու մամլուքներից և օսմանյան սուլթանի տիրապետությունից, այլ նրանց դիտում էին որպես օտար նվաճողներ: Եգիպտացիների հակաֆրանսիական զգացմունքների առաջացման մեջ իր դերն ունեցավ Բոնապարտի երկակի քաղաքականությունը: Նա, հակառակ իր խոստումների, եգիպտացիների հետ վարվում էր շատ դաժան կերպով. երբ նրա զորքերը մտան Կահիրե, սկսեցին կողոպտել քաղաքի բնակչությանը, հրկիզել նրանց տները և շատերին մահապատժի ենթարկել: Բանակի կարիքները բավարարելու համար Բոնապարտի հրամանով գյուղացիներից բռնագրավվեցին հացահատիկը և անասնակերը: Բնականաբար, նման քաղաքականությունը ֆրանսիացիների դեմ պետք է լարեր երկրի գյուղական և քաղաքային բնակչությանը: Բոնազավթումը տեղական բնակչության համար անհանդուրժելի էր, և դրությունը ավելի սրվեց, երբ սուլթան Սելիմ Երրորդը ֆրանսիացիների դեմ սրբազան պատերազմի կոչ արեց: 1798 թ. սեպտեմբերից սկսած՝ ապստամբություններն ավելի հաճախակի դարձան, որոնց էլ

¹⁰ **McLynn F.** *Napoleon. A Biography*, New York, 2002, p. 179.

¹¹ **Бешанов В.**, նշվ. աշխ., էջ 84:

հետևում էին արյունալի պատիժները: 1798 թ. հոկտեմբերին ապստամբություն սկսվեց նաև Կահիրեում: Ապստամբական շարժման կենտրոն դարձավ մուսուլմանական աշխարհի ամենահեղինակավոր մզկիթներից մեկը՝ ալ-Ազհարը, որտեղ հավաքվեց մոտ 15 հազար կահիրեցի: Ալ-Ազհարի անցնելը ապստամբների կողմը մեծ նշանակություն ունեցավ: Կահիրեին օգնության եկան գյուղացիները՝ մոտ 5000 ֆելլահներ, ինչպես նաև քոչվոր բեդվինները հարևան լիբիական անապատից: Բռնապարտը հրամայեց հրետակոծել ալ-Ազհար մզկիթը և նրանում կենտրոնացված մոտ 15 հազար հասարակ, հավատացյալ մուսուլմանների: Այդ ռմբակոծության զոհը դարձան հազարավոր մարդիկ, իսկ մզկիթից դուրս փախչողներին սրախողխող էին անում ֆրանսիացի զինվորները: Այսպիսով, ֆրանսիացիների կողմից ապստամբության ճնշումը վերածվեց իսկական սպանդի: Նրանք նույն կերպ վարվեցին նաև ապստամբներին օգնության եկած ֆելլահների և բեդվինների հետ, իսկ նրանց 6 ղեկավարները գլխատվեցին: Այսպիսի ողբերգական ավարտ ունեցավ եգիպտացիների հակաֆրանսիական ապստամբությունը¹²:

Ռազմական տեսանկյունից եգիպտական արշավանքը ձախողվեց: Եգիպտոսում Բռնապարտը փորձեց իր կողմը գրավել բնակչության վերնախավին և դրա համար զբաղվեց իշխանության մարմինների և վարչակարգի կազմավորմամբ, ինչպես նաև օրենքների հրապարակումով: Բայց քանի որ նա չհրաժարվեց երկրի շահագործումից, այդ քաղաքականությունը տապալվեց: Գիտակցելով, որ հնարավորություն չունի անմիջականորեն ղեկավարել երկիրը՝ Նապոլեոնը յուրաքանչյուր քաղաքում անվանի մարդկանցից ստեղծեց «դիվաններ»: Վերջինները գործում էին ֆրանսիական կոմիսարների հսկողության տակ, որոնց վրա դրված էին ղեկավարելու, մատակարարելու և կարգը պահպանելու պարտականությունները: Դրա հետ մեկտեղ նա պահպանեց տեղական դատավարության և հարկահավաքության համակարգը¹³:

Անգլիան Եգիպտոսի վրա հարձակվելու նախագիծ մշակեց թուրքական 2 բանակներով, որոնցից մեկը տեղակայվեց Նեղոսի դելտայից արևմուտք, իսկ երկրորդը շարժվեց Սիրիայից: Բռնապարտը շարժվեց դեպի Սիրիա՝ նպատակ ունենալով նախ հարված հասցնել թուրքական բանակին: Հասկանալով, որ Ֆրանսիայից որևէ օգնություն չի ստանա, և հնդկա-

¹² Հովհաննիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 119-122:

¹³ Дюфрес Р., նշվ. աշխ., էջ 39:

կան ուղղությունը այլևս իրատեսական չէ՝ Բոնապարտը միակ ելքը համարեց Եգիպտոսից դեպի հյուսիս շարժվելով՝ Սիրիա և այնուհետև Փոքր Ասիա ներխուժելը: 1799 թ. փետրվարի 10-ին էքսպեդիցիոն կորպուսը լքեց Կահիրեն: Անցումը անապատի միջով և ժանտախտը ջախջախիչ հարված հասցրեցին Նապոլեոնի բանակին: Այդուհանդերձ, փետրվարի 21-ին ֆրանսիացիները գրավեցին Էլ-Արիշը, փետրվարի 25-ին հանձնվեց նաև Գազան, որտեղ ֆրանսիացիները գերի վերցրեցին 2000 մարդու¹⁴: Անցնելով Սուեզի պարանոցը՝ Նապոլեոնը շարժվեց դեպի Յաֆա և 1799 թ. մարտի 4-ին պաշարեց այն: Բոնապարտը հրամայեց Յաֆայի բնակչությանը հայտարարել, որ, եթե քաղաքը գրոհով առնվի, բոլոր բնակիչները կկոտորվեն, սակայն Յաֆան անձնատուր չեղավ: Մարտի 6-ին տեղի ունեցավ գրոհը, և զինվորները, Բոնապարտի խոստման համաձայն, ներխուժելով քաղաք, սկսեցին անխնա կոտորել բոլորին. երկու հազար թուրք զինվորներ և բազմաթիվ քաղաքացիներ սպանվեցին¹⁵: Յաֆայից հետո ֆրանսիացիները գրավեցին նաև Հայֆան: Սակայն թե՛ երկարատև պաշարումը, թե՛ հարձակումը Բոնապարտին թույլ չտվեցին գրավել Ալլո ամրոցը (ինչպես ֆրանսիացիներն են ասում՝ Սեն-ժան դ'Ալլոը), որի պաշտպանությունը ղեկավարում էր ֆրանսիացի փախստական Լե Պիկար դե Ֆելիպպոն, որը ժամանակին ուսանել էր Նապոլեոնի հետ Բրիեննում: Երբ անգլիական նավատորմի հրամանատար Սիդնեյ Սմիթը ծովում գրավեց Բոնապարտի հրանոթային փոխադրամիջոցը, իսկ իր սեփական հրանոթներով ուժեղացրեց ամրոցը, Բոնապարտը հասկացավ, որ Ալլոը սիրիական արշավանքի վերջն է այնպես, ինչպես Աբուկիրեն՝ եգիպտականինը: Այսպիսով, Ալլոի պաշարումը տևեց 2 ամիս և ավարտվեց անհաջողությամբ, որից հետո ֆրանսիացիները սկսեցին նահանջը դեպի Եգիպտոս արդեն հյուժված բանակով¹⁶:

Պաշտոնական տվյալներով, սիրիական արշավանքի ժամանակ ֆրանսիացիների կորուստները կազմեցին 1200 սպանված, 1800 վիրավոր, 600 մարդ էլ մահացավ ժանտախտից: Ըստ բժիշկ Ալեն Ժերարի, մահացածների ընդհանուր թիվը 4945 էր¹⁷: 1799 թ. հունիսի 14-ին Նապոլեոնի բանակը վերադարձավ Կահիրե: Բոնապարտը դեռ չէր հանգստացել, երբ լուր եկավ, թե Աբուկիրի մոտ թուրքական բանակ է ափ իջել, որն ուղարկված է Եգիպտոսն ազատագրելու ֆրանսիական զորքերից: Բոնապարտն անմիջապես

¹⁴ **McLynn F.**, նշվ. աշխ., էջ 189:

¹⁵ **Abbott J.** *The Life of Napoleon Bonaparte*, London, 1900, p. 99-101.

¹⁶ **Мережковский Д.** *Данте. Наполеон*, М., 2000, с. 386.

¹⁷ **Бешанов В.**, նշվ. աշխ., էջ 99:

իր բանակով դուրս եկավ Կահիրեից և ուղևորվեց հյուսիս՝ դեպի Նեղոսի դելտան¹⁸: Հուլիսի 25-ին նա հարձակվեց թուրքական բանակի վրա և ջախջախեց թուրքական նավատորմը. գրեթե 15 հազար թուրք կոտորվեցին այդ հարձակման ընթացքում¹⁹: Այս մարտում ևս Նապոլեոնը հրամայում է գերի չվերցնել, այլ բոլորին կոտորել: Ահա այդ ժամանակ տեղի ունեցավ անսպասելին: Բռնապարտը, որ երկար ժամանակ կտրված էր Եվրոպայից, «պատահաբար» իր ձեռքն ընկած մի լրագրից ցնցող նորություններ իմացավ: Նա տեղեկացավ, որ Եգիպտոսը նվաճելու ժամանակ Ավստրիան, Անգլիան, Ռուսաստանը և Նեապոլի թագավորությունը վերսկսել են պատերազմը Ֆրանսիայի դեմ, իսկ Սուվորովը երևացել է Իտալիայում, ջարդել է ֆրանսիացիներին, ոչնչացրել Այսրալայան Հանրապետությունը, շարժվել դեպի Ալպյան լեռներ և սպառնում է ներխուժել Ֆրանսիա: Այդ ամենի հետևանքով բուն Ֆրանսիայում խառնակություն էր տիրում, իսկ Դիրեկտորիան ատելի էր դարձել ժողովրդի համար: Այս ամենն իմանալով՝ Նապոլեոնը որոշում ընդունեց բանակի հրամանատարությունը հանձնել գեներալ Կլեբերին, հրամայեց շտապ կարգով և խիստ գաղտնի 4 նավ պատրաստել, դրանց վրա տեղավորելով իր կողմից ընտրված մոտ 500 մարդու՝ նրանց հետ 1799 թ. օգոստոսի 22-ին մեկնեց Ֆրանսիա²⁰: Հինգ ամիս անց՝ 1800 թ. հունվարի 21-ին, Էլ-Արիշում Կլեբերը ստիպված էր ստորագրել հաշտության համաձայնագիր, որը նախատեսում էր ֆրանսիական զորքերի տարահանումը: Սակայն նրա հակառակորդներին դա արդեն չէր բավարարում: Անգլիական կառավարությունը հրաժարվեց հաստատել համաձայնագիրը և պահանջեց, որ ֆրանսիական բանակը անվերապահորեն անձնատուր լինի և հանձնի բոլոր զենքերը: Կլեբերը, հայտնվելով անելանելի դրության մեջ, հարձակվեց հակառակորդի վրա և 1800 թ. մարտի 20-ին Հելիոպոլի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեց թուրքերին և դուրս շարտեց Եգիպտոսից: Այդուամենայնիվ, դա չբարելավեց ֆրանսիացիների դրությունը²¹: Այդ ժամանակ Կահիրեում տեղի ունեցավ երկրորդ ապստամբությունը: Սկզբնական շրջանում հաջողությունն ուղեկցում էր ապստամբներին, որոնք ոչնչացրին Կահիրեում ֆրանսիական կայազորը, սակայն այս անգամ ևս ֆրանսիական զորքերին հաջողվեց շրջապատել Կահիրեն և մեկ ամսվա պաշարումից հետո դաժանորեն ճնշել ապստամբու-

¹⁸ Geer W. *Napoleon the First, An Intimate Biography*, New York, 1921, p. 103-104.

¹⁹ Тененбаум Б. *Великий Наполеон. Моя любовница-власть*, М., 2011, с. 62.

²⁰ Тарле Е., նշվ. աշխ., էջ 69:

²¹ Бешанов В., նշվ. աշխ., էջ 106:

թյունը: Այսպիսով, Կահիրեի երկրորդ ապստամբությունը, ինչպես և առաջինը, թեև շատ թանկ նստեց եգիպտացիների վրա, այնուամենայնիվ, ցույց տվեց, որ ֆրանսիացիները որևէ հենարան չունեն եգիպտոսում մնալու, առավել ևս այն իրենց տիրապետության տակ պահելու համար²²:

1801 թ. սկզբից եգիպտոսում ֆրանսիական կորպուսի դրությունը դառնում է օրհասական: Եգիպտոս է մտնում անգլիական 20 հազարանոց կորպուսը, որը նախ շրջապատում է Կահիրեն, ապա՝ Ալեքսանդրիան: Ֆրանսիացիները հունիսին հանձնում են Կահիրեն, իսկ օգոստոսին՝ Ալեքսանդրիան: 1801 թ. սեպտեմբերին այն, ինչ մնացել էր ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսից, անգլիացիների թույլտվությամբ հեռանում է եգիպտոսից և վերադառնում Ֆրանսիա: Նույն թվականի հոկտեմբերի 9-ին հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև, որով Ֆրանսիան կորցրեց եգիպտոսը, իսկ Օսմանյան կայսրությունը վերականգնեց իր տիրապետությունը եգիպտոսի վրա:

Այսպիսով, ֆրանսիական Դիրեկտորիան պարտություն կրեց իր հետապնդած բոլոր երեք հիմնախնդիրներում: Ֆրանսիան չկարողացավ հաստատվել եգիպտոսում և այն օգտագործել որպես կամուրջ Հնդկաստան դուրս գալու համար: Չիրականացան նաև նոր գաղութներ նվաճելու և Բոնապարտի հեղինակագրկվելու ու քաղաքական ասպարեզից նրա հեռանալու՝ Դիրեկտորիայի սպասելիքները: Նապոլեոնի եգիպտական արշավանքը ձախողվեց, բայց դա չհանգեցրեց նրա քաղաքական կարիերայի կործանմանը: Ընդհակառակը, Բոնապարտը կարողացավ վերադառնալ Ֆրանսիա, ցրեց Դիրեկտորիան, դարձավ Ֆրանսիայի առաջին կոնսուլը՝ դրանով իսկ հող նախապատրաստելով մի քանի տարի անց Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն Առաջին հռչակվելու²³:

Նապոլեոնի արշավանքի ամենակարևոր արդյունքը եղավ այն, որ շուրջ 3 տարվա ֆրանսիական իշխանության ընթացքում եգիպտոսը ձեռք բերեց ազգային-ազատագրական շարժման առաջին փորձառությունը, իսկ ֆրանսիացիների համար միակ օգուտն այդ արշավանքից եղավ այն, որ բանակում գտնվող տարբեր մասնագիտությունների տեր անձինք կատարեցին հետազոտություններ մաթեմատիկայի, աստղագիտության, հիդրոլոգիայի, բժշկության, պատմության, արվեստի, իրավունքի, լեզվաբանության բնագավառներում: Արշավանքի ընթացքում նրանք կարողացան մանրա-

²² Հովհաննիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 123-124:

²³ Նույն տեղում, էջ 124-125:

մասն ուսումնասիրել Եգիպտոսը և դրա շնորհիվ ժառանգություն թողնել 20 հատորանոց՝ «Եգիպտոսի նկարագրությունը» (“Description de l’ Egypte”) արժեքավոր աշխատությունը, որտեղ առկա են տարբեր տեղեկություններ Եգիպտոսի ջրամատակարարման, գյուղատնտեսության, արհեստների, ավանդույթների, մշակութային հուշարձանների, ժողովրդական երաժշտության, սոցիալական հարաբերությունների և այլնի մասին²⁴։ Զորքին ուղեկցող գիտնականների գործունեությունը դյուրացնելու համար Բոնապարտը 1798 թ. օգոստոսի 22-ին հրամայեց ստեղծել Ֆրանսիական ակադեմիայի մասնաճյուղ՝ «Եգիպտոսի ինստիտուտ», որի առաքելությունն էր «նպաստել Եգիպտոսի առաջընթացին և լուսավորության տարածմանը», ինչպես նաև ուսումնասիրել երկրի ռեսուրսները և պատմությունը։ Ֆրանսերենով հրատարակվեց երկու լրագիր՝ «Եգիպտոսի սուրհանդակը» և «Եգիպտոսի տասնօրյակը»։ Հնարավորություն ստեղծվեց խոսելու Եգիպտոսի վերելքի մասին, որն ազատվել էր տնտեսական, հասարակական և նույնիսկ կրոնական սահմանափակումներից, որոնք առաջացել էին մամլուքների բռնապետության ժամանակ²⁵։ Եթե առաքելության առաջին մասը տապալվեց, ապա երկրորդը սկիզբ դրեց եգիպտագիտությանը։ Առաջնորդվելով Դիրեկտորիայի գաղափարներով՝ Բոնապարտը հրամայեց միջոցներ ձեռնարկել Նեղոսով նավարկությունը բարելավելու համար և վերականգնել Նեղոսը և Կարմիր ծովը իրար կապող հին ուղիները, ինչպես նաև ներկայացնել ճանապարհների շինարարության նախագծեր։ Բացի այդ, նրա կարգադրությամբ ուսումնասիրվեցին Նեղոսի ջրերի մաքրման հնարավորությունները և արևադարձային մշակաբույսերի կլիմայավարժեցումը։ Հաշվի առնելով զինվորներին համաճարակներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունը՝ միջոցներ ձեռնարկվեցին տեղական բնակչության առողջության պահպանման համար²⁶։ Բժշկության ոլորտում աշխատանք սկսած Լարրեյը և Դեժենտը Ալեքսանդրիայում, Ռոզետտայում, Դամիեթում ու Կահիրեում բացեցին հիվանդանոցներ և սկսեցին զբաղվել զանազան հիվանդությունների ուսումնասիրությամբ²⁷։ Բոնապարտը մեծ համակրանքով և ուշադրությամբ էր վերաբերվում իր գիտնական ուղեկիցներին, որոնց նա իր հետ վերցրել էր մասնակցելու ռազմարշավին։ Մամլուքների հետ տեղի ունենալիք մի

²⁴ Կարապետյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 21։

²⁵ Тюлар Ж. Наполеон, или миф о «спасителе», М., 2009, с. 78.

²⁶ Дюфрес Р., նշվ. աշխ., էջ 39-40։

²⁷ Чандлер Д. Военные кампании Наполеона. Триумф и трагедия завоевателя, М., 2000, с. 152.

ճակատամարտից առաջ նա հրամայել է. «Էշերին և գիտնականներին՝ մեջտեղ»։ Ըստ Ե. Տարլեի, դա նշանակում էր ճակատամարտի ընթացքում պաշտպանել արշավախմբի համար կենսական նշանակություն ունեցող բեռնակիր կենդանիներին և գիտության ներկայացուցիչներին, ինչով ակնհայտորեն ցույց էր տալիս գիտության առանձնակի նշանակությունը իր համար²⁸։

Ամփոփելով նշենք, որ Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքը շատ կարեւոր էր ֆրանսիացիների համար. ունենալով համեմատաբար թույլ նավատորմ, ինչը հնարավորություն չէր տալիս ուղղակիորեն պայքարել Անգլիայի դեմ, ֆրանսիացիներն իրենց համար առաջնային նպատակ սահմանեցին Եգիպտոսը դարձնել իրենց գաղութը՝ մշտապես լարվածության մեջ պահելով հակառակորդ Անգլիային և Միջերկրական ծովը դարձնել ֆրանսիական։ Թեև ֆրանսիացիները Եգիպտոսում ունեցան էական ռազմական հաջողություններ և անցան իշխանության գլուխ, սակայն այդ ճանապարհին թույլ տված քաղաքական կոպիտ սխալները հնարավորություն չընձեռեցին այդ իշխանությունը ամրապնդել և հարատև դարձնել ֆրանսիական տիրապետությունը Եգիպտոսում։ Բոնապարտի՝ տեղացի բնակչության նկատմամբ կիրառած կոպիտ քաղաքականությունը չէր կարող իր հետևանքները չունենալ. չնայած երկրի կարևոր ոլորտներում իր իրականացրած բարեփոխումներին, նա բնակչության կողմից չճանաչվեց որպես ազատարար, այլ ընկալվեց որպես հերթական բռնազավթիչ։ Մինչդեռ ճիշտ մշակված քաղաքականությունը ոչ միայն ավելի կհեշտացներ եգիպտական տարածքների գրավումը, այլ նաև անգլիացիների դեմ հետագա պայքարում Բոնապարտին թույլ կտար իր կողքին ունենալ եգիպտացիների աջակցությունը։ Քաղաքական այս սխալը իր տրամաբանական հետևանքն ունեցավ ֆրանսիական ռազմարշավի համար. 1801 թ. Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը և 1802 թ. կնքված անգլո-ֆրանսիական՝ Ամիենյան հաշտությունը վերջնականապես խափանեցին Բոնապարտի եգիպտական նկրտումները։ Համաձայն վերոնշյալ համաձայնագրերի՝ Եգիպտոսը կրկին անցավ թուրքական սուլթանի սուվերենության տակ, ինչով վերջ դրվեց նաև Նապոլեոն Բոնապարտի եգիպտական ռազմարշավին։

²⁸ Тарле Е., *նշվ. աշխ.*, էջ 64։

МОТИВАЦИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ ЕГИПЕТСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

АЗИЗЯН Х.Р.

Резюме

Французская Директория преследовала цель завоевать Египет, что обеспечило бы военно-экономическое превосходство в отношении Англии и могло решить вопрос Рейна. Выступая в роли освободителя, французская военная экспедиция на самом деле преследовала экспансионистские цели. В результате Наполеон Бонапарт вынужден был бороться не только против англичан, но и против египетских националистов. Победа английской дипломатии завершилась подписанием в 1801 и 1802 годах соглашения о заключении перемирия между Францией и Турцией, а также Францией и Англией, и таким образом Египет вновь оказался под суверенитетом турецкого султана.

THE MOTIVATION AND CONSEQUENCES OF THE EGYPTIAN EXPEDITION OF NAPOLEON BONAPARTE

KH. AZIZYAN

Abstract

The French Directory pursued the goal of conquering Egypt, which would provide military and economic superiority over England and could solve the Rhine problem. Acting as a liberator, the French military expedition actually pursued expansionist goals. As a result, Napoleon Bonaparte was forced to fight not only against the British, but against the Egyptian nationalists too. The victory of British diplomacy has ended by signing an agreement on conclusion of truce in 1801 and 1802 between France and Turkey, as well as France and England, and thus Egypt has become again under the sovereignty of the Turkish sultan.